

“РАБИЪ АЛ-АБРОР” НИНГ ҲИНДИСТОНДА САҚЛАНАЁТГАН
ҚЎЛЁЗМАСИ ВА АСАРДА КЕЛТИРИЛГАН ҲИНД ДИЁРИГА ОИД
БАЪЗИ ИҚТИБОСЛАР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398802>

Тўраев Лазиз Абдивали ўғли

Тошкент давлат шарқшунослик университети бўлим бошлиғи, Шарқ фалсафаси
ва маданияти кафедраси ўқитувчиси, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
Ўзбекистон Республикаси Тошкент шаҳри

телефон: +998 97 7200014 Turayevlaziz86@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада қадимги Ҳиндистоннинг илк маданий цивилизацияси, жаҳон маданиятига қўшган ҳиссаси, нафақат ўз даврида, балки бугунги кунда ҳам машҳур ҳисобланган асарларнинг Ҳиндистондаги қўлёзмалари хусусида фикр юритилган. “Бутун дунё устози” шарафли унвон эгаси Маҳмуд Замахшарийнинг “Рабиъ ал-аброр” асарида турли халқларнинг тарихи, қадриятлари, урф-одатлари, уларнинг лаҳжалари, ўша ҳудуднинг табиати ва географияси билан боғлиқ маълумотлар ўрин эгаллайди. Мазкур мақолада асарда келтирилган Ҳиндистон халқи билан боғлиқ баъзи иқтибослар ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: илк цивилизация, қўлёзма, кутубхона, “Бутун дунё устози”, “Рабиъ ал-аброр”, шахмат, хиёнат, қимор.

ABSTRACT

The article discusses the first cultural civilization of ancient India, its contribution to world culture, the manuscripts of works in India that are considered popular not only in these time, but also today. In the book "Rabi' al-abrar" by Makhmud Zamakhshari, the owner of the honorary title of "Ustaz ad-Dunya", the history, values, traditions, dialects, nature and geography of different peoples are known. This article discusses some of the quotes related to the people of India in the work.

Key words: early civilization, manuscript, library, "Ustaz ad-Dunya", "Rabi' al-abrar", chess, betrayal, gambling.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются первая культурная цивилизация Древней Индии, ее вклад в мировую культуру, рукописи произведений в Индии, считающиеся популярными не только в свое время, но и сегодня. Труд «Раби аль-Аброр» Махмуда Замахшари, обладателя почетного звания «Учитель мира», содержит сведения об истории, ценностях, обычаях, диалектах, природе и географии разных народов. В этой статье рассматриваются некоторые цитаты, связанные с народом Индии в произведении.

Ключевые слова: *ранняя цивилизация, рукопись, библиотека, «Устаз уд-дуня», «Раби ал-абрар», шахматы, предательство, азартная игра.*

Жаҳон маданиятида бир нечта илк цивилизациялар мавжуд бўлиб, улар ҳақида XIX аср рус олими Н. Я. Данилевский ўз назарияларини бериб ўтган. Хусусан олим, Миср, Хитой, Вавилон (Бобил), Ҳинд, Эрон, Европа, Грек, Рим, Араб ва Герман-Роман каби илк цивилизацияларни ажратиб кўрсатган.

Бу илк цивилизациялар орасида Ҳинд маданияти алоҳида ўрин тутади. Бу маданият бизга Махобхорат, Рамайна каби эпик асарларни, Калидаса каби буюк ижодкорни, Панчататрани етказиб берганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Ҳинд маданияти риёзиёт, фалакиёт, тиббиёт каби фан соҳаларида катта ютуқларга эришган.

Ўрта асрларда яшаб ижод этган бир қанча алломалар Ҳинд халқлари тарихи, маданияти ва жаҳон маданиятига қўшган ҳиссаларига оид бир қанча асарлар ёзиб қолдиришган.

Буюк мутафаккир Абу Абдулло Муҳаммад Ибн Мусо ал-Хоразмий ўзининг *كتاب الجبر والمقابلة* “Китоб ал-жабр вал муқобала” (Тўлдириш ва қарама-қарши қўйиш ҳақида китоб) ва “Ҳинд арифметикаси ҳақида китоб” каби асарларида Ҳинд ўнлик санок тизими ва юнон геометриясини бирлаштирган ҳолда бугунги куннинг математикасига асос солган.

Буюк аллома, барча даврларнинг йирик Ҳиндшунос олими ҳисобланган Абу Райҳон Беруний ҳам ўзининг “Ҳиндистон” номи билан машҳур *تحقيق ما للهند من مقولة مقبولة في العقل أو مردولة* (“Таҳқиқ ма лил Ҳинд мин маъқула мақбула фи-л-ақли ав марзула” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш”) асарини ёзади. Алломанинг бу асарида Ҳиндистон халқлари ўтмишининг турли жабҳалари риёзиёт, фалакиёт, адабиёт, фалсафа, этнография, жўғрофия, Ҳинд халқларининг қонуниятлари, кадриятлари, урф-

одатлари, диний таълимоти, диний ривоятлари, ҳинд ёзувлари, умуман олганда ҳинд халқлари ҳақида кўплаб маълумотлар ўрин эгаллаган.

Ўрта асрда яшаб ижод қилган “Бутун дунё устози” шарафли унвон эгаси Маҳмуд Замахшарий ҳам араб, форс, турк, юнон, грек ва ҳиндлари ҳақидаги турли маълумотларни ўз ичига олган “Рабиъ ал-аброр” асарини ёзади. Биз мазкур тадқиқотда мана шу асар ҳақида, унда берилган ҳинд халқларига оид маълумотларни, асарнинг Ҳиндистонда сақланаётган қўлёзмалари ҳақида маълумот берамиз.

Шу ўринда Ҳиндистоннинг Патна, Рампур, Худабахш, Калкутта, Гота кутубхоналарида турли даврларга ёзилган, дунё илм-фани ривожига муносиб улуш қўшган кўплаб асар қўлёзмалари сақланиб, дунё хазинасининг олтин фондлари сифатида эътироф этилаётганини ҳам таъкидлаш ўринли. Бу кутубхоналар кўплаб юртимиз алломаларининг машҳур асарлари сақланиб келинмоқда. Хусусан, Марказий Осиёлик олим Аҳмад Фарғонийнинг “Устурлоб билан амал қилиш ҳақида китоб”нинг қўлёзмаси Рампурда, “Ал-Фарғоний жадваллари” қўлёзмаси Патнада, “Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида рисола” қўлёзмаси Готада сақланади

Буюк шоир ва мутафаккир, давлат арбоби Низомиддин Мир Алишер Навоийнинг “Хамса” достонининг нодир нусхалари ҳамда ғазаллар девони Ҳиндистоннинг Худабахш, Рампур кутубхоналарида сақланади.

Йирик давлат арбоби шоир, олим Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Девони Бобур”нинг асл нусхаси ҳам айнан Ҳиндистоннинг Рампур шаҳридаги “Роза” кутубхонасида сақланади.

Мазкур тадқиқотнинг бош манбаси бўлган “Рабиъ ал-аброр” асари қўлёзмалари Эрон, Туркия, Англия, Франция, Германия, Нидерландия, Буюк Британия, АҚШ ва Ирландия мамлакатлари каби Ҳиндистонда ҳам сақланади.

“Рабиъ ал-аброр” асарининг бир қўлёзмаси Ҳиндистоннинг Калкутта миллий кутубхонасида 16 инвентарб рақамда сақланади. Мазкур қўлёзма тўлиқ нусха ҳисобланади. Қўлёзма устида асар номи “Рабиъ ал-аброр ва нусус ал-ахёр” ва тартиб рақами 16 деб кўрсатилган. Қўлёзмада фихрист мавжуд бўлиб, унда асарнинг тўлиқ 98 бобининг номлари ва жойлашган бетлари кўрсатилган. Фихрист бошланган бет пастки қисмида иккита муҳр бор. Уларнинг биринчиси замонавий муҳр бўлиб, тожсимон шаклда бўлиб, унда Қироллик кутубхонаси деб ёзилган. Муҳр ўртасида 22 декабрь 04 санаси кўрсатилган. Иккинчи муҳр қовунсимон шаклда бўлиб, унда арабча матн келтирилади. Қўлёзманинг кўчирилган вақти 702 ҳижрий йил Зулқаъда ойи. Қўлёзма 563 варақдан (1126

саҳифа) иборат. Қўлэзма сўнгида асар бошида келган қовунсимон муҳр яна келтирилган. Қўлэзмада пойгир мавжуд.

Қўлэзма бошланиши 1б варақда:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْوَاحِدِ الْعَدْلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي اسْتَحْمَدَ إِلَى عِبَادِهِ بِمَوْجِبَاتِ الْمُحَامَدِ

*Меҳрибон, раҳмли ва адолатли Аллоҳ номи билан деб бошлайман.
Бандаларига ҳамд айттирган Аллоҳ таолога ҳамд бўлсин.*

Қўлэзма якуни 563а варақда:

و يدخل فيه خطوط كرات فلا يبقى فيه عقرب إلا تبعته

Чаён овланган ерга саримсоқ пиёз қўйилса, натижада у ерга бошқа чаён келмайди.

“Рабиъ ал-аброр” асари ҳажм жиҳатдан катталигини ҳамда келтирилган ибораларни мураккаблигини инобатга олган баъзи олимлар ва таржимонлар мазкур асарни мухтасар, қисқа ҳолга келтирганлар. Улардан бири *البرار ربيع ازهار* “Нафаҳату азҳор рабиъ ул-аброр” (“Яхшилар баҳори гулларининг хушбуйликлари”) қўлэзмаси. Тузувчиси номаълум бўлган мазкур қўлэзма ҳам бугунги кунда Ҳиндистоннинг Худабахш кутубхонасида 1851 инвентарь рақамда сақланади.

“Рабиъ ал-аброр” асарининг Буюк Британиянинг Жон Рейланд кутубхонаси нусхасида сақланадиган 242 инвентарь рақамли қўлэзманинг Британияга келиб қолиш сабаби Жорж Уилям Ҳамилтонга боғланади. 1823-1867 йилларда Ҳиндистонда ҳарбий хизматда бўлган полковник Жорж Уилям Ҳамилтон мингдан ортиқ араб, форс қўлэзмаларини Ҳиндистондан сотиб олган ва кейинчалик қўлэзмаларнинг 352 тасини Британия музейи ва кутубхоналарига топширган. Кўриниб турибдики, Ҳиндистон жуда катта, бой, илмий ва маънавий меросга эга бўлган мамлакат ҳисобланади.

“Хоразм фаҳри” бўлган аллома Маҳмуд Замахшарий бутун ҳаёти давомида Марв, Нишопур, Исфаҳон, Шом, Бағдод ва Ҳижоз ва Макка шаҳарва вилоятларида илмий сафарлар қилади. Олим қай юртга бормасин, ўша ҳудуднинг тарихи, қадриятлари, урф-одатлари, уларнинг лаҳжалари, ҳудуднинг табиати ва географияси билан боғлиқ маълумотларни маҳаллий олимлар, донишмандлар, оддий аҳоли билан суҳбат қилиш ва ўзи кўрган маълумотларни ўзлаштиришга, уларни эслаб қолишга ва ёзишга ҳаракат қилади.

Маҳмуд Замахшарийнинг *ربيع الأبرار ونصوص الأخبار* “Рабиъ ал-аброр ва нусус ул-ахбор” (“Яхшилар баҳори ва хабарлар изҳори”) асари айнан юқоридаги маълумотлардан иборат асар ҳисобланади. Аллома мазкур асарни Қуръони карим тафсирига бағишланган “Ал-Кашшоф” асарини ёзиб бўлгандан

сўнг, “Ал-Кашшоф”ни ўқиган китобхонларнинг дилларига ором бериш ва уларга яхши суҳбатдош яратиш мақсадида “Рабиъ ал-аброр” асарини ёзади. Асарда араб, форс, юнон ва ҳинд халқларининг турли соҳаларига оид кўплаб маълумотлар тўпланган.

Қуйида ҳинд диёрига оид баъзи мисолларни келтирамиз:

“Рабиъ ал-аброр” асарининг “Мамлакатлар, диёрлар, иморатлар, меъморчилик ва вайронагарчилик, ватанни севиш ҳақида”ги тўққизинчи бобида Ҳиндистоннинг хушманзара ўлка эканлиги ҳақида қуйидаги таъриф келтирилади:

وصف بعضهم بلاد الهند فقال: بحرها در، وجبالها ياقوت، وشجرها عود، ورقها عطر.

Улардан баъзилари Ҳиндистон ўлкасини таърифлаб: “Денгизи ям-яшил, тоғлари ёқут, дарахтлари баланд, барглари хушбўйдир.

Асарнинг тўққизинчи бобида яна юрт, ватан муқаддаслиги тўғрисида Ҳиндистонликдан қуйидаги иқтибос келтирилади:

الهند: حرمة بلدك عليك كرحمة أبويك، إذ كان غذاؤك منها و غذاؤهما منه.

Ҳиндистон: “Ватанингизнинг сиз учун муқаддаслиги ота-онанингизнинг муқаддаслиги билан баробардир. Чунки сизнинг таомингиз улардан (ота-онадан), уларнинг таомлари эса, ундандир (ватан).

Асарнинг “Насихат, қабих ишлардан қайтариш ва раҳм-шафқат ҳақида”ги саксон бешинчи бобида хиёнат тўғрисида Ҳиндистонликдан қуйидаги иқтибос келтирилади:

الهند: من كتم السلطان نصحه، والأطباء علمه، والأخوان بئته، فقد خان نفسه.

Ҳиндистон: Ақлли кишилар султонга маслаҳатларини бермасалар, ўз касалликларини табибдан яширсалар, хавф-хатардан ўз биродарини огоҳ қилмасалар, улар ўзларига хиёнат қилган бўладилар

Асарнинг “Ҳаё, сукут, уялмаслик, эътиборсизлик ва тавозе ҳақида”ги йигирма биринчи бобида инсонга хос бўлган гапиришга оид Ҳинд подшоҳидан қуйидаги иқтибос келтирилади:

ملك الهند: عجبت لمن يتكلم بما أن حكى عنه ضره، وأن لم يحك عنه لم ينفعه.

Ҳинд шоҳи айтди: Мен ўзига зарар етказишни билсада шуни гапирадиган, унга фойда келтирмаслигини билсада гапирадиган инсонга ҳайрон бўламан.

Асарда энг қабих иш, гуноҳ саналган зинога қарши жазо тўғрисида Асарнинг “Ёмонлик ва бузуқлик, ёмон ва бузуқи кишиларнинг қилган фисқу фужур ва ёмонликлари ҳақида”ги ўттиз олтинчи бобида “Ал-Масолик ва ал-мамолик” китобидан қуйидаги иқтибос келтирилади:

قال صاحب المسالك والممالك: إن عامة ملوك الهند يرون الزنا ملحاً خلا قمار، وأقامت بمدينته سنتين فلم أر ملكاً أغير منه، وكان يعاقب على الزنا والشرب بالقتل، وقمار ينسب إليها العود، كما ينسب إلى مندل. قال مسكين الدارمي.

“Ал-масолик ва ал-мамолик” муаллифининг айтишича, қимор подшоҳидан бошқа ҳинд подшоҳларининг кўпи зинони хуш кўрган. Мен икки йил унинг шаҳрида (у ҳукмронлик қилган шаҳри) турдим, ундан яхшироқ подшоҳни кўрмадим. У зино қилган, шароб ичганни қатл билан жазоларди, кўпчиликнинг қиморга қайтишлиги рост, худди фолбинликка қайтишганлиги каби.

Асарда урушда, жангда йўқотишсиз, талофатсиз ғолиб бўлиш мақсадида ўйлаб топилган шахмат ўйини ҳақида қуйидаги иқтибос келтирилади:

قالوا إن سبب وضع الشطرنج أن ملوك الهند ما كانوا يريدون القتال، فإذا تنازع فريقان في كورة أو مملكة تلاعبا بالشطرنج، فيأخذها الغالب من غير قتال.

Айтиладики, шахматнинг ривожланиши Ҳиндистон подшоҳларининг жанг қилишни истамаганлиги билан боғлиқдир. Улар бир мамлакат ёки ҳукмронлик учун икки томон жанг қилмасдан шахмат ўйнаса, қурбонликдан ҳоли бўлади. Шахмат ғолиби ғолиб сифатида эътироф этилади.

Инсон саломатлигига оид Асарнинг “Вақтлар, дунё ва охират ҳақида зикрлар” номи билан бошланиб, охири етмиш еттинчи бобида ҳинд табибидан қуйидаги иқтибос келтирилади:

طبيب الهند: منفعة الحقنة للإنسان كمنفعة الماء للشجرة إذا سقى أصلها.

Ҳинд табиби айтад: Дарахтнинг суғорилган илдизи учун сув қанчалик фойда келтирса, Инъекция инсоннинг соғлиги учун шунча фойдалидир.

“Рабиъ ал-аброр”да келтирилган насихатлар, маълумотлар нафақат ўз даври учун, қолаверса бугунги кун учун ҳам долзарб ҳисобланади. Асарда келтирилган бугунги кундаги муҳим бўлган тарихий, ижтимоий-ахлоқий маълумотларни кенг китобхонларга етказиш муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (REFERENCES)

1. <http://www.islamicbook.ws/adab/rbia-alabrar-.pdf>
2. Маҳмуд Замахшарий. “Рبيع الأبرار ونصوص الأختيار” “Рабиъ ал-аброр ва нусус ал-ахёр”. Ҳиндистон. Калкутта миллий кутубхонаси. № 16
3. Шадманова С.Б. Юлдашев М.М. Тарихий тадқиқотларнинг методологияси ва замонавий усуллари. “O‘zbekiston” НМИУ. 2019 йил.